

УДК 903.23.092(477.5)“638”(045)

Щербань Анатолій Леонідович

<https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

кандидат історичних наук,

Харківська державна академія культури,

Харків, Україна

kozaks_1978@ukr.net

ІНШОКУЛЬТУРНІ ІНВАЗІЇ В ОРНАМЕНТАЦІЇ ПОСУДУ МЕШКАНЦІВ ЛІСОСТЕПУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ДОБИ ЗАЛІЗА

Мета роботи. Дослідження пов'язане з характеристикою іншокультурних інвазій як причин піднесення орнаменталістики кераміки на теренах Лівобережної України VIII – першої пол. VI ст. до н. е. та IV ст. **Методи дослідження** полягають у порівняльно-історичному діахронному аналізі орнаментованого посуду в межах «улікової» епістемологічної моделі (наукової парадигми). **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що це перша порівняльна характеристика відображення в орнаментованій кераміці двох розділених значним проміжком часу іншокультурних інвазій з одного регіону. **Висновки.** Поява на території Лівобережної України багато орнаментованого глиняного посуду в останній третині VIII – першій пол. VI ст. до н.е. та IV ст. відбулася внаслідок переселення носіїв гончарних традицій з територій Центральної Європи, наближених до античних цивілізаційних осередків. Доведено, що він передовсім пов'язаний зі споживанням алкогольних напоїв та жертвопринесеннями, зокрема під час календарних свят

Ключові слова: лісостеп Лівобережної України, глиняний посуд для напоїв, орнаменталістика, семантика.

Щербань Анатолій Леонідович, кандидат исторических наук, Харьковская государственная академия культуры, Харьков, Украина

Инокультурные инвазии орнаментации посуды жителей лесостепи Левобережной Украины начала эпохи железа

Цель работы. Исследование связано с характеристикой инокультурных инвазий в качестве причин обогащения орнаментации керамики на территории Левобережной Украины в VIII – первой пол. VI в. до н. э. и IV в. **Методы исследования** заключаются в сравнительно-историческом диахронном анализе орнаментированной посуды в рамках «уликовой» эпистемологической модели (научной парадигмы). **Научная новизна работы** в том, что это первая сравнительная характеристика отображения в орнаментированной керамике двух разделенных значительным промежутком времени инокультурных инвазий из одного региона. **Выводы.** Появление на территории Левобережной Украины много орнаментированной глиняной посуды в последней трети VIII – первой пол. VI в. до н.э. и IV в. связано с переселениями носителей гончарных традиций из территорий Центральной Европы, приближенных к античным цивилизационным центрам. Доказано, что она прежде всего связана

с потреблением алкогольных напитков и жертвоприношениями, в том числе во время календарных праздников

Ключевые слова: лесостепь Левобережной Украины, глиняная посуда для напитков, орнаментация, семантика.

Shcherban Anatolii, PhD in History, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine

Foreign cultural invasions in the ornamentation of pottery of inhabitants of the forest-steppe of Left-bank Ukraine at the beginning of the Iron Age

The purpose of the article. The study is related to the characteristics of foreign cultural invasions as causes of advances in the ornamentation of ceramics in the territory of Left-bank Ukraine in the 8th – early 6th century BC and in the 4th century. The research methodology consisted in the comparative-historical diachronic analysis of ornaments in the framework of the «evidence-based» epistemological model (scientific paradigm). The scientific novelty of the work lies in the first comparative characterization of the reflection in ornamented ceramics of two foreign cultural invasions from one region separated by a considerable period of time. Conclusions. The appearance in the territory of Left-Bank Ukraine of richly ornamented pottery in the last third of the 8th - early 6th century BC and in the 4th century was connected with migrations of carriers of pottery traditions from the territories of Central Europe, which were close to the ancient civilizational centers. It was proved that it was primarily associated with the consumption of alcoholic beverages and sacrifices, including during calendar holidays.

Key words: the forest-steppe of Left-bank Ukraine, pottery for drinks, ornamentation, semantics.

Вступ. Орнаментована кераміка – важливе джерело для вивчення давньої культури, особливо часів відсутності чи незначної кількості писемних джерел. Внаслідок її аналізу вченим вдається наблизитися до розуміння тенденцій розвитку тогочасних технологій і вірувань, соціокультурних процесів. У результаті дослідження гончарної орнаментики населення Дніпровського Лівобережжя в макроісторичному аспекті [24, с. 83] було з'ясовано, що її розвиток складався з різких піднесення орнаментованості кераміки, виражених у використанні більш складних композицій ніж у попередні часи чи (і) більшої кількості елементів, стагнацій і спадів.

На початку доби заліза відбулися два піднесення, в останній третині VIII – першій половині VI ст. до н. е. (лісостепове населення передскіфсько-ранньоскіфського часу) та IV ст. (черняхівська археологічна культура). Причини кожного окремо досліджувалися археологами, які констатували привнесеність багато орнаментованої кераміки на терени Лівобережної України вихідцями з Центральної Європи [6, с.85–86; 3, с. 106]. Але досі не здійснено їхнього порівняльного аналізу, напрацювання археологів не використовуються культурологами, етнологами та мистецтвознавцями при написанні узагальнюючих праць і підручників загалом із історії культури

України та окремих її явищ. Тому вважаємо тему даної статті в умовах сучасної активізації досліджень української культури **актуальною**.

Мета даної статті: охарактеризувати іншокультурні інвазії як причини піднесення орнаменталістики кераміки на теренах Лівобережної України VIII – першої пол. VI ст. до н.е. та IV ст.

Методи дослідження полягають у порівняльно-історичному діахронному аналізі орнаментованого посуду в межах епістемологічної моделі (наукової парадигми), названої Карлом Гінзбургом «уліковою» (від рос. «улика» – доказ) [5, с. 200].

Виклад основного матеріалу. Попередніми дослідженнями автора було доведено, що за часів аналізованих піднесення найбільше орнаментувалися посудини для напоїв. Упродовж першого – «корчаги», ковші та «кубки», другого – тривухі «вази», глечики і «кубки». В обох випадках посуд, зазвичай, мав темну поверхню, а орнамент геометричним. У першому випадку – ритованим, досить часто заповненими білою речовиною, в другому – лискованим [24, с. 65–66, 70–71]. Такі типи виробів, як ковші та тривухі посудини на території Лівобережної України є притаманними лишень даним археологічним утворенням. Відрізняється техніка виготовлення – першу групу посуду виліплено, другу – створено на гончарному крузі.

У цих двох випадках традиції виготовлення подібних виробів і їх декорування не мають місцевих коренів, походять з Центральної Європи. За найбільш аргументованими висновками, вони були привнесені на Дніпровське Лівобережжя невеликими групами переселенців з археологічних спільнот, розташованих у першому випадку на півдні між Карпатами і Східними Альпами [6, 85–86], у другому – в подібних широтах північніше [3, с. 106; 19, с. 61]. Обидві традиції на лівобережжі Дніпра поширилися в лісостеповій зоні (найбільш виразні пам'ятки досліджені ближче до межі зі степом та «Голим полем») після посушливих періодів у часи, коли наступала більш сприятлива для землеробства зволоженість клімату [9, с. 41–42; 23, с. 262; 11, с. 182–183; 14, с. 143] й війовничі прибульці – в першому випадку кіммерійці, в другому – готи, змогли створити на території, куди входили досліджувані землі протодержавні варварські спільноти (чи, можливо, держави). Ніяких підтверджень супротиву переселенцям від місцевого населення досі не знайдено. Очевидно, його і не було, бо освоєвані ними землі були малозаселеними після посушливого періоду, в результаті якого значна частина попередніх мешканців переселилася на більш сприятливі для ведення господарства притаманними їм методами землі. На інших лівобережно-дніпровських землях інноваційно декорований посуд не розповсюдився.

Підтримуємо неодноразово висловлювану попередниками думку про те, що початок виробництва нових різновидів глиняного посуду на зайнятій переселенцями території одразу на високому рівні без проміжних етапів можна пояснити лишень безпосередньою участю в цьому процесі гончарів, майстерність яких сформувалася поза її межами.

Структурно-функціональний аналіз типів багато орнаментованого посуду із залученням іншокультурних аналогій дозволив висловити гіпотези про те, що напої, для яких вони призначалися, були алкогольними [24, с. 252–253; 19, с. 49–50]. «Корчаги» передскіфського та ранньоскіфського часу і тривухі посудини черняхівської культури використовувалися для приготування напоїв та подачі їх до столу, кубки – для індивідуального споживання вже розлитого напою. Ковші окрім зачерпування і пиття напою, фігурували в обрядах, пов'язаних із початком і закінченням робіт на землі. З Атхарваведи відомо про віру індоаріїв, що саме завдяки жертвоприношенням із використанням ковшів трималося тіло землі (Атхарваведа, XVIII, 4, 5). У традиційній осетинській культурі, яка зберегла чимало реліктів скіфського часу, великі ковші для пива використовували у весняних родових обрядах поклоніння хліборобським божествам родючості й зберігали в їхніх святилищах. Іноді такі ритуальні посудини виставляли на певний час у священних місцях на жертovníках [13, с. 243, 256–257, 268]. Чуваші, скінчивши роботи на землі, здійснювали свято «чуклення». Якщо хтось почав би вживати хліб без нього, вважався б великим грішником. На це свято всі приготовані страви ставили на великий стіл, посеред якого височіла наповнена пивом із нового солоду та хмелю посудина. Присутні зверталися до спеціально відкритих дверей чи вікна. Старший в родині читав молитву вдячності за урожай. Потім – тричі осінивши хату хлібом, різав його на шматки та пропонував усім учасникам дійства. Кожен був зобов'язаний узяти шматок, одну половину з'їсти, іншу – кинути на піч. За прикладом старшого всі черпали з посудини пиво й із ковшем у руках знову зверталися на схід із тими самими подяками та молитвами. Потім пили з упевненістю, що це п'ють боги, підіймали ковші з пивом, ніби когось напуваючи [22, с. 209].

Опис обряду, де використовувався набір посуду, подібний до покладеного в «кенотаф» IV ст., розкопаний біля м. Суми [20, с. 75] віднайдений в близькому за часом до його створення античному джерелі – книзі Афінея (Атенея) «Бенкет мудрих». У ньому йдеться про те, що на честь богів ставили глиняний кратер і коли його наповнювали, спочатку для богів здійснювали узливання фіалом, потім черпали свіже вино кімбієм для себе. Якщо хотіли пити більше – виставляли зручні для пиття зроблені з глини котіли (Афинея, XI, 64).

Кратером в античному світі називали посудину для змішування вина з водою (Афинея, XI, 63). «Котіли» – «чаші», що іноді мали одне вухо і, на думку Діодора, глибину, як в умивальній чашки. Аполлор же писав, що в давнину «котілом» називалася будь-яка ємкість, наприклад, пригоршня (Афинея, XI, 56, 57). Евбул вказував на використання «котіла» під час узливань вином, а Памфіл уточнив, що цей різновид чаші належав Діонісу [2, с. 156–157].

Вважаємо, що існує значна ймовірність того, що тривуха посудина, покладена в «кенотаф» виконувала функцію, подібну до античного кратера. Тоді кубок – аналог «кімбія», невеликий глечик виступав «котілом». Вузькогорла посудина слугувала для наливання імпортного вина, добре відомого на теренах черняхівської культури, про що свідчать знахідки

римських амфор на місцевих пам'ятках [18, с. 52–54]. Більший глечик з вухом міг використовуватися для наливання води. Об'єм його тулуба близький до відповідної частини вузькогорлої посудини, тому відповідну пропорцію суміші відміряти просто.

Вважаємо, що у випадку з передскіфсько-ранньоскіфським часом використовувався інший напій, подібний до відомих етнографам «меду», «пива», «браги» тощо, який необхідно було набирати не згори (бо там містився «шум»), а з глибини посудини, в якій він готувався.

Відомо, що споживання алкоголю з глибокої давнини було тісно пов'язане з сакральною сферою, а п'яний стан вважався богонатхненним [22, с. 206–207]. Саме посуд для нього гончарі, досліджуваної території, найбагатше прикрашали (зокрема й, зображеннями ідеографічних композицій) упродовж піднесення орнаменталістики кераміки майже трьох тисячоліть [24, с. 61, 64–66, 70–73]. Окремі дослідники висловлювали гіпотези про використання даних виробів під час жертвопринесень богам чи гадань [21]. На нашу думку, більш вірогідною є перша гіпотеза. Вона підтверджується виразними індоарійськими (зокрема, Рігведою й Атхарваведою) [24, с. 238–248, 262–271] та античними писемними джерелами. Залучення даних джерел для аналізу артефактів з лісостепу Лівобережної України вважаємо обґрунтованим, адже його населення впродовж початку доби заліза було індоєвропейським, а імпульси, внаслідок яких на досліджувану територію були принесені такі форми виробів, потрапили з наближених до античного світу земель.

Відомо, що головною релігією в Давній Греції та Римській імперії, її провінціях і на ближній та дальній периферіях було язичництво. Основним божеством, пов'язаним зі споживанням алкоголю був Діоніс, відомий під різними іменами. Вірили, що цей бог навчив людей виготовляти вино, а там, де виноград не міг рости через кліматичні умови – пиво. Головне його свято відбувалося на початку весни [7, с. 19–22] і вважалося часом відродження природи, радості та споживання вина [12, с. 19–23]. Цього дня богу приносилися «трилітні жертви», оскільки вважали, що в цей час дана вища істота являється людям [7, с. 19–22]. На пізньоримські часи значення діонісійських божеств в міфологічній картині світу мешканців Римської імперії зросло. Про що свідчать численні згадки в тогочасних писемних джерелах. Римляни розширили грецьке розуміння їхніх функцій, додавши притаманні Озірісу, Світобогу, Аїду, Адонісу, Аттісу [16, с. 174].

Серед знаків, з яких склалися ідеографічні зображення на посуді для напоїв аналізованих періодів виокремлюються символи світил, родючості та плодючості й «води». З останньою, зокрема, вважаємо пов'язане зображення ламаних хвилястих ліній, наявне на корчагах, ковшах передскіфсько-ранньоскіфського часу та тривухих посудинах черняхівської культури. Важливо, що кількість елементів та мотивів, з яких складаються зображення досить часто – сакральна для багатьох народів світу. Зокрема, поширеним в IV ст. було число три. Вищезазначено, що воно пов'язане з Діонісом. В уявленнях неоплатоніків воно символізувало три світи та три сонця [17, с.

131–136]. Вважаємо, що подібну до останньої семантику несуть зображення в основній орнаментальній смузі багато орнаментованих черняхівських кубків з Війтенок [4, рис. 1 : 2, 3], де композиція поділена на три густо заповнені різними елементами зони («світи»), що чергуються з трьома порожніми, в кожному з яких містяться кола («сонця»).

На території північного Середземномор'я і наближених до нього землях між Карпатами і Альпами, звідки на територію Дніпровського Лівобережжя потрапили характеризовані в даній статті імпульси, упродовж багато декорований посуд для алкогольних напоїв (не лише глиняний, а й металевий) використовувався на початку доби заліза [наприклад, 6, рис. 14–15]. На частині з виробів зображено складні сюжетні композиції, зазвичай пов'язані з сакральною сферою. Таким чином, є підстави для твердження, що переселенці принесли на територію Дніпровського Лівобережжя не лише своєрідний інноваційний орнаментований посуд, а й певні вірування. Їх глибинний сенс реконструюється, якщо виходити з ситуації обміну між божеством і адептом, яка міститься в основі релігійних культів загалом, що складається з уявлень про кругообіг дарів між ними, наявності певної взаємозалежності між ними. Адепти приносили богам жертви та прославляли їх в молитвах. Ці дії, вважалося, викликали прихильність богів. Підтримані боги, зокрема мали виконувати прохання, кожний відповідно до своїх функцій.

Одним з найбільш насичених на подібні звернення періодів року в індоєвропейців з часів написання Рігведи [8, с. 482–483] і до сьогодні є новорічні свята. Для новорічних обрядів характерне чітке розмежування останнього дня старого року, коли розпадаються всі зв'язки та перемагають сили Хаосу, організований космос повертається до вихідного стану і першого дня Нового року, коли перемагає космічне, організуюче начало [10, с. 38]. Оскільки час трактувався давніми народами, як циклічний процес, вважалося, що саме в ці дні боги, які колись здійснили подвиги, «народжувалися», «воскресали» та «являлися» людям, підкріплені адептами через жертвоприношення та молитви.

Враховуючи всі вищенаведені аргументи вважаємо, що принаймні частина з орнаментованого посуду початку доби заліза могла використовуватися в новорічних обрядах під час жертвопринесень певному божеству під час дня його воскресіння (появи) в перший місяць весни для того, щоб воно черговий раз «стимулювало» відродження природи після зимового відпочинку. Для цього на окремих обрядових посудинах зображали міфологічні моделі всесвіту, року (саме схематичні зображення року, а не класичні календарі передані «календарними» орнаментами на посуді для напоїв), бажані жертводавцям життєві процеси, на які мало впливати шановане божество.

Оскільки групи переселенців були невеликими і не могли залишити після себе такі масштабні та численні пам'ятки, як лісостепові поселення та могильники передскіфсько-ранньоскіфського часу й черняхівської археологічної культури, вважаємо, що принесені традиції були сприйняті та використовувалися іншокультурним населенням, що мешкало поруч (зокрема

й тубільним). Пов'язані зі споживанням алкогольних напоїв обрядодії були близькими психології варварів, тому не дивно, що вони прижилися на новій території. До того ж необхідність звернення до подібних магічних дій обумовлювалася нестабільністю кліматичної ситуації. Але в обох аналізованих випадках інноваційні іншокультурні набори посуду, зокрема зі своєрідною орнаментациєю, використовувалися на території Дніпровського Лівобережжя нетривалий час. У першому – близько 200 років, коли були витіснені з побуту після появи нового алкогольного напою – імпортного виноградного вина. У другому – менше століття, коли зникли внаслідок перемог гунів і припинення іншокультурних впливів (що проявилось і в припиненні використання гончарного круга та горнів). Після цього подібні вироби вже ніколи не проявлялися на території сучасної Лівобережної України в матеріальних втіленнях. Тобто, вони є унікальним виявом тамтешньої матеріальної та духовної культури.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що це перша порівняльна характеристика відображення в орнаментованій кераміці двох розділених значним проміжком часу іншокультурних інвазій з одного регіону.

Висновки. Використання на Дніпровському Лівобережжі упродовж останньої третини VIII – першої пол. VI ст. до н. е. та IV ст. багатого орнаментованого глиняного посуду, пов'язаного передовсім зі споживанням алкогольних напоїв було спровоковане переселенням невеликих груп носіїв відповідних традицій з території Центральної Європи, наближеної до античних цивілізаційних осередків. Принаймні частина таких виробів використовувалася під час календарних обрядодій, котрі супроводжували звернення місцевих мешканців до божеств, пов'язаних з родючістю, плодючістю, післязимовим воскресінням природи. Але дані інвазії не лишили помітного відбитку в матеріальній культурі наступних часів, коли припинилися після початку використання нового алкогольного напою (в першому випадку) чи припинення інноваційного імпульсу внаслідок навали кочовиків (у другому).

Список використаних джерел

1. Атхарваведа (Шануака). В 3-х томах. Т. 3. Кн. 13/19. – Москва: Восточная литература, 2010. – 231 с.
2. Афиней. Пир мудрецов. В п'ятнадцяти книгах. Книга 1/8. – Москва: Наука, 2004. – 656 с.
3. Вакуленко Л. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). – Київ: ІА НАН України, 2010. – 304 с.
4. Варачова К. Г. Глиняные кубки черняховской культуры из археологического комплекса Войтенки / Варачова К. Г. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 42. – С. 18–28.
5. Гинзбург К. Мифы–эмблемы–предметы : Морфология и история / Карло Гинзбург. – Москва: Новое издательство, 2004. – 348 с.

6. Дараган М. Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштат: поиск хронологических реперов / М. Н. Дараган / *Revista Arheologica*. – 2010. – Vol. 4. – No. 2. – С. 86–113.
7. Диодор Сицилийский. Греческая мифология (Историческая библиотека). – Москва: Лабиринт, 2000. – 224 с.
8. Елизаренкова Т. Я. «Ригведа» – великое начало индийской науки и культуры / Т. Я. Елизаренкова // *Ригведа. Мандалы 1/4* / Пер. Т. Я. Елизаренковой. – Москва: Наука, 1989. – С. 426–543.
9. Етнічна та етнокультурна історія України. – Київ: Наукова думка, 2005. – Т. 1. – 512 с.
10. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – Москва: Наука, 1974. – 342 с.
11. Казанский М. М. Готское вторжение на Боспор Киммерийский и климат в III в. / М. М. Казанский // XVI Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Географическая среда и социум. – Керчь, 2015. – С. 180–188.
12. Каллистов Д. П. Античный театр. – Ленинград: Искусство, 1970. – 176 с.
13. Калоев Б. А. Осетины (историко-этнографическое исследование) / Б. А. Калоев. – Москва: Наука, 1971. – 357 с.
14. Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших скотоводов и земледельцев Русской равнины / К. В. Кременецкий. – Москва: Изд. Института географии АН СССР, 1991. – 193 с.
15. Кулатова І. М. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. – Запоріжжя, 2002. – Т. 10. – С. 155–173.
16. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии / А. Ф. Лосев. – Москва: учеб.-пед. узд-во Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 620 с.
17. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. – Москва: ЧеРо, 1998. – 192 с.
18. Магомедов Б. В. Римские амфоры в черняховской культуре / Магомедов Б. В. // *Готы и Рим*. – Київ: ИД «Стилос», 2006. – С. 52–59.
19. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. Магомедов. – Люблин: Изд-во ун-та Марии Кюри-Склодовской, 2001. – 276 с.
20. Некрасова Г. М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми / Г. М. Некрасова // *Археологія*. – 1985. – № 50. – С. 75–80.
21. Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян / Б. А. Рыбаков // *Советская археология*. – 1962. – № 4. – С. 74–89.
22. Тиандер К. Культурное пьянство и древнейший алкогольный напиток человечества / К. Тиандер // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1908. – Часть 18. – С. 204–257.

23. Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного Полушария. – Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – 339 с.

24. Щербань А. Л. Трансформації орнаментування кераміки в традиційній культурі Лівобережної України (кінець VII тис. до н. е. – XIX століття) / А. Л. Щербань. – Харків: Вид. Олександр Савчук, 2017. – 328 с.

References

1. *Atharvaveda (Shaunaka)* (2010). In 3 volumes. Vol. 3. Book 13/19. Moscow: Vostochnaya Literatura, 231 p.

2. *Athenaeus. Feast of the wise* (2004) In fifteen books. Book 1/8. – Moscow: Nauka, 656 p.

3. Vakulenko, L. (2010). *The Ukrainian Carpaty in the late Roman times (ethnocultural and socio-economic processes)*, Kyiv: IA NAN Ukrainy, 304 p.

4. Varachova, K. (2010), «Clay Cups of the Chernyakhov Culture from the Archeological Complex of Voitenky», *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina [The Bulletin of Kharkiv National V. Karazin University]*, issue 42, p. 18-28.

5. Ginzburg, K. (2004), *Myths-emblems-subjects: Morphology and history*, Moscow: Novoye izdatel'stvo, 348 p.

6. Daragan, M. (2010), «Monuments of the Early Scythian Time of the Middle Dnieper and Hallstatt: search for chronological references», *Revista Arheologica*, vol. 4, no. 2, p. 86–113.

7. *Diodorus of Sicily. Greek Mythology (Historical Library)* (2010), Moscow, Labirint, 224 p.

8. Yelizarenkova, T. (1989), "Rigveda" – the great beginning of Indian science and culture. *Rigveda. Mandals 1/4* / Trans. T. Yelizarenkova, Moscow, Nauka, p. 426–543.

9. *The ethnic and ethnocultural history of Ukraine* (2005), Kyiv, Naukova dumka, vol. 1, 512 p.

10. Ivanov, V., Toporov, V. (1974), *Research in the field of Slavic antiquities. Lexical and phraseological issues of text reconstruction*, Moscow, Nauka, 342 p.

11. Kazansky, M. (2015), «Gothic invasion of the Bosphorus Cimmerian and the climate in the 3rd century», *The 16th Bosphorus readings. Bosphorus Cimmerian and the barbaric world in the period of antiquity and the Middle Ages. Geographical environment and society*, Kerch, p. 180–188.

12. Kallistov, D. (1970), *Ancient Theater*, Leningrad: Iskusstvo, 176 p.

13. Kaloyev, B. (1971), *The Ossetians (historical and ethnographic study)*, Moscow, Nauka, 357 p.

14. Kremenetsky, K. (1991), *Paleoecology of the ancient cattle breeders and farmers of the Russian Plain*, Moscow: Izd. Instituta geografii AN SSSR, 193 p.

15. Kulatova, I., Suprunenko O. (2002) «The early-Scythian burial mound next to the Bilsk fortress», *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ya i Krymu [Ancients of the steppe of the Black Sea and Crimea]*, Zaporizhzhia, vol. 10, p. 155–173.

16. Losev, A. (1957), *Antique mythology in its historical development*, Moscow, Uchebno-pedagogicheskoye izdatel'stvo Ministerstva prosveshcheniya RSFSR, 620 p.
17. Losev, A. (1998), *The history of the ancient philosophy in a synoptic form*, Moscow, CheRo, 192 p.
18. Magomedov, B. (2006), «Roman Amphorae in the Chernyakhov Culture», *Goths and Rome*, Kyiv: ID «Stilos», p. 52–59.
19. Magomedov, B. (2001), *The Chernyakhov culture. The problem of ethnos*, Lublin, Izd-vo universiteta Marii Kyuri-Sklodovskoy, 276 p.
20. Nekrasova, H. (1985), «Guarded excavations of the Chernyakhov burial ground near Sumy», *Arkheolohiia [Archeology]*, no. 50, p. 75–80.
21. Rybakov, B. (1962), «The calendar of the 9th century from the land of Polans», *Sovetskaya arkheologiya [Soviet Archeology]*, no. 4, p. 74–89.
22. Tiander, K. (1908), «The cultic drunkenness and the oldest alcoholic drink of humanity», *Zhurnal Ministerstva narodnago prosveshcheniya [Journal of the Ministry of People's Education]*, part 18, p. 204–257.
23. Shnitnikov, A. (1957), *The variability of general humidification of the continents of the Northern Hemisphere*, Moscow-Leningrad, Izd-vo Akademii nauk SSSR, 339 p.
24. Shcherban, A. (2017), *Transformations in ornamentation of ceramics in the traditional culture of Left-Bank Ukraine (end of the 7th millennium BC – 19th century)*, Kharkiv, Publisher Oleksandr Savchuk, 328 p.